

УДК 347.477.5

В. С. Резніченко, О. В. Церковна

ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Для розвитку цивільного обігу необхідно, щоб його учасники виконували свої обов'язки належним чином. При порушенні цих обов'язків заподіюється шкода, насамперед кредитуру, і, отже, порушується механізм цивільного обігу, від чого страждає все суспільство в цілому. З метою усунення наслідків невиконання чи неналежного виконання зобов'язань існує цивільно-правова відповідальність як вид юридичної відповідальності.

Необхідно чітко з'ясування природи цивільно-правової відповідальності, без цього неможливо відповідне застосування мір відповідальності й, відповідно, досягнення цілей відповідальності. Для з'ясування цього правового явища необхідно звернутися до доктрини. Без розгляду основних підходів до визначення цивільно-правової відповідальності неможливо прийти до правильного розуміння даного правового явища.

Для застосування цивільно-правової відповідальності необхідно визначити умови її настання, бо без з'ясування цих умов неможливим є правильне вжиття заходів відповідальності, у результаті чого не може йтися про досягнення її цілей.

Актуальність теми розкривається через функції цивільно-правової відповідальності: відновлення порушеного майнового стану, запобігання правопорушенням, забезпечення належного виконання зобов'язань і виховання громадян у дусі законності, що є важливими завданнями держави для її розвитку. Особливо, коли економічні відносини базуються на товарно-грошових відносинах в умовах ринку.

У зв'язку з вище викладеним актуальність проблеми підстав виникнення цивільно-правової відповідальності здається обґрунтованою.

Особливість цивільного права полягає в тому, що воно у своїх нормах містить широкий арсенал впливу на поведінку громадян та організацій через їх інтереси. Одним із таких способів впливу на майнові інтереси осіб є вжиття заходів цивільно-правової відповідальності.

Історіографія цього питання починається з Риму, але особисту увагу цивільній відповідальності не приділяли. Римське приватне право вплинуло на розвиток українського законодавства в цілому і українського цивільного права взагалі.

У радянській правовій науці ця проблема розроблялася вкрай повільно, хоча в 70-х роках минулого століття можна відзначити появу інтересу в науковців до неї.

У 1955 р. була опублікована робота О. С. Йоффе «Ответственность по советскому гражданскому праву» [1], в якій автор дає своє визначення цивільно-правової відповідальності й характеризує умови її настання, приділяючи найбільшу увагу суб'єктивному фактору – провині.

У цьому самому році публікується робота Г. К. Матвеева «Вина в советском гражданском праве» [2], основна увага в ній приділяється складу цивільного правопорушення, що визнається автором єдиною підставою настання відповідальності. Г. К. Матвеев розглядає об'єктивні й суб'єктивні елементи відповідальності, стверджуючи, що за відсутності хоча б одного з них відповідальності бути не може.

Питання, що стосуються настання відповідальності, також є дискусійними в науці й не мають однозначної відповіді.

До прихильників теорії «позитивної» відповідальності належить С. С. Алексеев, який розуміє відповідальність як неухильне, суворе, ініціативне здійснення своїх обов'язків [3]. О. Е. Лейст вважає, що подібна відповідальність покладається на усіх без винятку громадян, безвідносно до того, скоїли вони правопорушення чи ні, вважаючи метою такої відповідальності запобігання правопорушенням [4]. Дана концепція чітко не виділяє ознак відповідальності. Подібне трактування має право існувати в теорії, але воно ускладнює діяльність юриста-практика, якому необхідно чітко знати підстави застосування відповідальності. «Позитивна» відповідальність фактично збігається з належним виконанням зобов'язань. Відповідальність же настає тільки при порушенні зобов'язань, отже, позитивна відповідальність і відповідальність за порушення зобов'язань це поняття, які взаємно виключають одне одного.

Таким чином, немає практичного змісту в існуванні цієї теорії, бо вона не пояснює сутності й не розкриває ознак юридичної відповідальності, що настає за правопорушення. З даної точки зору можна досліджувати відповідальність як соціальне явище, тобто в більш широкому ракурсі, ніж трактування в юридичному, правовому аспекті.

В. А. Тархов визначає юридичну відповідальність як обов'язок дати звіт у своїх діях [5]. Якщо міри цивільно-правової відповідальності будуть відповідати запропонованому В. А. Тарховим юридичному змісту, то вони не зможуть досягати тих цілей, заради яких створені, а саме – відновлювати порушене майнове становище і компенсувати збиток, завданий правопорушником. Обов'язок дати звіт уявляється досить абстрактним визначенням відповідальності, у той самий час міри, які застосовуються до правопорушника, завжди конкретні, наприклад конфіскація речі виражається в реальному обов'язку правопорушника притерпіти позбавлення у своїй майновій сфері. Крім цього, обов'язок дати звіт найчастіше існує і тоді, коли немає правопорушення, а момент виникнення такого обов'язку визначити досить складно. Практичне значення цієї теорії, як і попередньої, уявляється сумнівним у зв'язку з тим, що дана теорія не виконує покладених на неї завдань – розкрити сутність, визначити ознаки і дати чітке визначення цивільно-правової відповідальності.

С. М. Братусь під відповідальністю розуміє міри державного чи громадського примусу [6]. Отже, критерієм, що відмежовує відповідальність від інших правових явищ, є застосування чи незастосування державного примусу. За теорією права будь-яка санкція, передбачена в нормах права, спирається на примусову силу держави. З цього можна дійти висновку, що санкції є заходами

відповідальності, тобто ці поняття тотожні. Щоб зрозуміти це, потрібно розглянути питання співвідношення санкції і юридичної відповідальності.

Існує думка, що санкція – це складова частина норми, що є вказівкою на можливість державного примусу, який буде застосовано в разі порушення диспозиції норми. Сама ж юридична відповідальність є реалізацією норми.

Такої самої думки дотримується С. М. Братусь, говорячи, що погроза примусу, що існує в правовій нормі, реалізується через відповідальність.

У даній теорії не вказується на примус як на характерну ознаку відповідальності, що відображає її суть. Уявляється, що примус присутній завжди, але в одних випадках примус активний, в інших створює тиск на суспільство, спонукаючи його до добровільного виконання зобов'язань.

Ще одна теорія виходить з того, що юридична відповідальність – різновид санкції за правопорушення. Серед прихильників цієї концепції С. С. Алексєєв, який зазначає, що необхідно розмежовувати заходи юридичної відповідальності й заходи захисту, і ті й інші спираються на примус і охоплюються поняттям санкції.

О. С. Йоффе підтримує точку зору про те, що варто відрізняти міри цивільно-правової відповідальності від інших санкцій, що не є заходами відповідальності [7]. При цьому практичний зміст даного поділу він вбачає в тому, що для вжиття заходів відповідальності за загальним правилом необхідна наявність провини боржника, а інші заходи (визнання права, присудження до виконання обов'язку в натурі, визнання заперечної угоди недійсною і т.д.) можуть застосовуватися незалежно від провини.

Після розгляду даних концепцій можна дійти висновку, що юридичну відповідальність не можна визначати через примус.

О. С. Йоффе вважає, що однією з ознак цивільно-правової відповідальності є громадський осуд правопорушника. Але цивільно-правова відповідальність діє, на відміну від інших видів відповідальності, на особистість правопорушника побічно, стосуючись лише його майнової сфери, тому осуд не обов'язкова ознака цивільно-правової відповідальності.

Є. О. Харитонов звертає увагу на те, що існують два різних погляди на розуміння відповідальності, сутність яких полягає в тому, що юридична відповідальність, у тому числі й цивільно-правова, трактується як відповідальність за минулі вчинки (ретроспективна відповідальність) або як відповідальність за майбутню поведінку (проспективна, або позитивна, відповідальність). А сам професор притримується точки зору, згідно з якою поділ відповідальності на позитивну і негативну (проспективну та ретроспективну) не відповідає її природі. Він зазначає, що основою юридичної відповідальності є правова оцінка, а основою позитивної відповідальності – оцінка моральна. Тому такий поділ є не зовсім точним [8; 500].

Таким чином, виявивши головну ознаку цивільно-правової відповідальності, можна дати її визначення як обов'язку суб'єкта перетерпіти несприятливі наслідки майнового характеру.

Поняття «правопорушення», як підстави відповідальності, давно склалося в кримінальному, адміністративному праві та загальній теорії права.

Г. К. Матвеев вважає підставою цивільно-правової відповідальності склад правопорушення, що включає в себе сукупність об'єктивних і суб'єктивних елементів. До об'єктивних елементів належать: протиправна поведінка, її результат і причинний зв'язок між ними, суб'єктивним елементом є провина правопорушника. Г. К. Матвеев підкреслює, що за відсутності одного із зазначених елементів відповідальність не може настати.

С. С. Алексеев пропонує розглядати як ознаки складу цивільного правопорушення об'єкт, суб'єкт правопорушення і його об'єктивну сторону (протиправність дій правопорушника, шкідливий результат і причинний зв'язок між ними). С. С. Алексеев не включає провину в число обов'язкових елементів правопорушення і говорить про більш докладне відображення специфіки відповідальності в цивільному праві.

О. С. Йоффе пише про те, що для наявності відповідальності необхідно суспільно небезпечне, протиправне, винне діяння. Відсутність одного із зазначених елементів виключає відповідальність. Дане твердження можна спростувати тим, що в цивільному праві можлива відповідальність безвинно.

Таким чином, найбільше доцільно виділяти як підставу застосування цивільно-правової відповідальності правопорушення, але за певних умов, якими виступають протиправна поведінка, наявність збитків, причинний зв'язок між збитками, що настали, і протиправною поведінкою та провина.

Для того щоб зрозуміти яке місце займає провина як елемент правопорушення, потрібно охарактеризувати всі її елементи.

Одним із елементів цивільного правопорушення є протиправна поведінка – поведінка, що порушує права й обов'язки, передбачені чи санкціоновані нормами цивільного права, але суперечні загальним засадам і змісту цивільного законодавства.

Протиправною за цивільним правом може бути як дія, так і бездіяльність. Бездіяльність може бути визнана протиправною, коли особа була зобов'язана виконати певну дію, але дія не була виконана. Якщо ж такого роду обов'язок прямо не був передбачений, то говорити про протиправність бездіяльності немає сенсу. З юридичної точки зору, бездіяльність – це нездійснення конкретних дій, що запропоновані даному суб'єктові.

Наступним елементом цивільного правопорушення виступають збитки. Поняття збитків чітко дано в ч. 2 ст. 22 Цивільного кодексу України. Під збитками розуміються втрати, які особа зазнала у зв'язку із знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки), чи доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода) [9]. При аналізі даної норми зрозуміло, що збитки мають дві складові частини – реальний збиток і упущена вигода. Подібний розподіл збитків був відомий ще в римському праві, де існувало поняття «інтересу», що перевищував реальну вартість утраченої речі.

Ще одним елементом правопорушення є причинний зв'язок. Для юридичної науки і практики він має значення тільки при вжитті заходів юридичної відпо-

відальності до правопорушника, поведінка якого призвела до несприятливого результату. Причинні зв'язки в суспільстві мають деякі загальні властивості – наприклад, причина завжди передує наслідку, а наслідок завжди результат дії причини.

Таким чином, причинний зв'язок – такий зв'язок між явищами, при якому одне явище (причина) передує іншому (наслідку) і породжує його.

Останнім елементом цивільного правопорушення є провина. Питання про суб'єктивну умову цивільно-правової відповідальності – провину завжди було одним із найбільш складних і дискусійних у науці цивільного права. Воно має настільки ж тривалу історію, як історія самого цивільного права. На всьому протязі історії завжди змінювалася думка про те, чи потрібно враховувати провину правопорушника. В одних випадках звільненням від відповідальності була невинність порушника, в інших – нездоланна сила, у третіх навіть вона не визнавалася підставою для звільнення від відповідальності.

Важливою особливістю застосування категорії провини в цивільному праві є встановлення законом презумпції, що покладає тягар доведення даної умови відповідальності на одного з учасників цивільних правовідносини. Презумпція провини порушника цивільних прав і обов'язків означає, що потерпілий не зобов'язаний доводити його провину як умову відповідальності. Оскільки вона і так передбачається законом, сам порушник для звільнення від відповідальності повинен довести відсутність своєї провини, пославшись на відповідні обставини справи. В іншому разі настає його відповідальність перед потерпілим.

Усі учасники цивільних правовідносин вважаються сумлінними, однак при порушенні будь-ким з них цивільно-правових обов'язків передбачається його винність.

Визначення основних елементів цивільного правопорушення допоможе належним чином врегулювати відносини в даній сфері та виключити притягнення до цивільно-правової відповідальності особи, яка виявила повну уважність, піклування щодо дотримання взятих зобов'язань, але шкода була все ж таки спричинена.

При дослідженні сутності підстав виникнення цивільно-правової відповідальності був зроблений висновок про те, що визначальною рисою при її настанні є додаткове обтяження порушника. Відповідно до цього і сплата неустойки, і відшкодування збитків є заходами відповідальності, бо мають риси додатковості й майнової обтяжливості для правопорушника. Отже, незалежно від винності правопорушника обов'язок відшкодувати заподіяну шкоду буде цивільно-правовою відповідальністю.

Література

1. Иоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву. – Л., 1955. – 311 с.
2. Матвеев Г.К. Вина в советском гражданском праве. – К., 1955. – С. 56.
3. Алексеев С.С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве. – М., 1989. – 286 с.
4. Лейст О.Э. Санкции и ответственность по советскому праву: (теоретические проблемы). – М., 1981. – С. 214.
5. Тархов В.А. Ответственность по советскому гражданскому праву. – Саратов, 1973. – 456 с.

6. Братусь С.Н. Юридическая ответственность и законность: (очерк истории). – М., 1976. – С. 84.
7. Иоффе О.С. Гражданско-правовая охрана интересов личности. – М., 1969. – 255 с.
8. Харитонов Е.О., Старцев А.В., Харитонов Е.И. Гражданское право Украины: Учебник. – Х.: Одиссей, 2007. – 920 с.
9. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.